

# Leven en wonen in Westboek en Maartensdijk in de 19<sup>e</sup> eeuw©

Door Anne Doedens

## Het romantische dorpsleven?

Het verleden is voor velen soms romantisch: er ligt een welwillend waas van niet meer te verstoren gemoedelijkheid overheen. Zeker als het gaat om de eigen dorpsgemeenschap. Maar in hoeverre is dat waar en kan men wel spreken van 'eigen'? Niet iedereen in de voormalige gemeenten Maartensdijk, Westboek en Achttienhoven kan praten over zijn 'eigen' dorp. Immers velen kwamen 'van buiten' en onder hen waren er die in een landelijk gebied met kleine gemeenschappen iets van een nooit werkelijk genoten 'bescherming' zochten, ver van de stad en dicht de minder verdorven geachte 'natuur' van boeren, bossen en weiland, saamgebracht in 'het dorp'. Voor veel forensen die zich in de file aan hun kleine woonplaats gebonden weten, belichaamt dat 'dorp' ook: eenvoud, simpelijkheid, *'small is beautiful'* en *'in het isolement ligt onze kracht'*. Het is alles een onwerkelijk mooie droom, een onhaalbare wensdroom.

De werkelijkheid is anders, of het nu gaat om heden of verleden. De zucht naar bescherming wordt door de volwassenheid verbannen naar het rijk der nooit ingeloste beloften aan de eigen fantasie. In isolement kan niemand leven. De *'ernst des levens'* drukte iedereen met de neus op feiten. Harde feiten.

Over deze 'harde feiten' gaat dit verhaal. Feiten over wonen en leven, over liefdadigheid. Want zo heette wat we nu 'zorg' noemen. Feiten over *'christelijke naastenliefde'*, want zo heette wat we nu met een neutraler begrip als *'vrijwillige hulpverlening'* aanduiden. Het is een van de thema's in dit artikel.

Toch zal bij alle verschil tussen wens en werkelijkheid opvallen, dat een ding overeind blijft: het leven was simpeler, overzichtelijker. Maar daarom was het nog niet aantrekkelijker. Het was hard, zeker in vergelijking met het nog steeds in 'zorg' en 'hulp' zo opvallend betere heden. De strakke hand van een sociaal verder dan nu van de armen of *'minima'* staande overheid hield de koorden van de beurs goed vast. Te goed, want harteloos soms. Anders dan nu moesten inkomsten en uitgaven elkaar in evenwicht houden. Echt grote schulden en tekorten werden niet geduld. Dat was - anders dan nu weer - een ijzeren wet. Hiermee wordt geen oordeel geveld over heden of verleden, maar geen enkel tijdvak heeft het monopolie van de waarheid en vaak ligt het midden het dichtst daarbij.

## Het gezicht van de voormalige gemeenten Maartensdijk, Achttienhoven en Westbroek

Zo'n eeuw geleden woonde er in de voormalige gemeente Maartensdijk (inclusief Blaucapel, de Biltstraat en het latere Tuindorp en exclusief Westbroek en Achttienhoven) zo'n 2000 tot 2500 mensen. De sociale verhoudingen waren geordend. Er waren een paar notabelen (edelen en grootgrondbezitters), een aantal boeren en heel veel armen. (Zo'n ruime 60% van de bevolking kon het schoolgeld voor zijn kinderen niet opbrengen omstreeks 1900.)

De top van de dorpsamenleving had rechten en plichten. Een op de tien Maartensdijkers was zo rijk, dat hij mocht stemmen bij de gemeenteraadsverkiezingen. Doorgaans behoorde hij ook tot de groep die het leeuwendeel van de plaatselijke belasting opbracht.

De top was bekend en gekend. Bekend waren omstreeks de eeuwwisseling baron W.C. van Boetzelaar, mevrouw Twist, mr. Van Hengst en mr. W.F. Grothe van Schellach (men denke aan de Grothelaan): zij waren de rijksten. (Door elkaar verdienden ze per jaar zo'n 15.000 tot 65.000 gulden; een vermogen toen.) Bekend waren ook H. Copijn, W. van Voorst en G van Ekris Hzn.: zij hoorden tot de politiek machtigen vooral.

Even geordend als de sociale verhoudingen waren de gezagsverhoudingen. De sterke arm trad op tegen bekende en traditionele verschijnselen als stroperij en kleine diefstal. Het stelen van voedsel en het ontvreemden van kleding waren misdrijven van een andere orde van grootte dan de inbraken nu en de geweldplegingen bij jaarwisselingen. Zeer tijdsbepalend was wel de actie die een dorpsveldwachter omstreeks de eeuwwisseling ondernam tegen extra passagiers op snel rijdende hondenkarren. De boete bedroeg drie gulden: een kapitaal toendertijd.

Op nieuwe dingen werd behoedzaam gereageerd. Zoals op het rijden met velocipedes. Iedere fietser moest vanaf 1894 afstappen voor elk ander voertuig. De fiets was immers nieuw en dus een mogelijk gevaar. Toch moet men de strijd tegen de kleine misdaad niet altijd glimlachend als onbetekenend afdoen. De velocipede en de hondenkar zouden geen maatschappelijk gevaar blijken te zijn. De honger was dat wel. In zeer ernstige situaties kregen diefstal van voedsel en kleding een bedreigend karakter. Omstreeks 1846 hielpen nachtwachten de sterke arm door het doen van patrouilles die de uitgehongerde zwervers moesten afschrikken. Wellicht kwam het mede daardoor niet tot gewelduitbarstingen en sociale onrust.

Soms werd de doorgaans gezapige rust in de voormalige gemeenten Maartensdijk, Westbroek en Achttienhoven verstoord. Niet zozeer door gebeurtenissen over de gemeentegrens maar door opschudding onder de dorpsbewoners zelf. Het hemd was immers nader dan de rok, vooral wanneer er geld in het geding was. Zoals in 1907, toen 32 Maartensdijkers een actie ondernamen tegen de tolheffing die het vervoer van het ene eind van het dorp naar het andere eind tot een ware investering maakte. Het was echter

een rustig en fatsoenlijk protest. De klachten werden op *'eene behoorlijke en ordelijke wijze' onder de ogen van de plaatselijke overheid gebracht.'*

Ordelijk en overzichtelijk waren ook de gemeentefinanciën. De gemeentelijke Maartensdijkse schulden bedroegen in 1878 11.600 gulden (tegen een rente van 5%). Kom daar een ruime eeuw later nog eens om: de voormalige gemeente Maartensdijk had omstreeks 1990 zo'n 40 miljoen langlopende schuld, met rentes tot 9%. Voor de armen werd omstreeks 1880 het overzichtelijke bedrag van 3000 gulden uitgetrokken, waarvan 700 gulden voor de gemeentelijke geneesheer - die naast andere emolumenten of extraatjes ook vrij wonen had - en 600 gulden voor *'arme gekken'*. Voor de *'echte minima'* bleef van gemeentewege in Maartensdijk 1300 gulden over. Dat was zoveel als het jaarinkomen van vier landarbeiders met werk (zie bijlage 3). Doortrekkende bedelaars konden rekenen op een totaalbedrag van acht gulden. Het was niet genoeg, bij lange na niet.

### **Leven, ziek zijn en sterven in armoë**

Dat vond ook het Maartensdijkse gemeentebestuur, maar de harde regel was, zoals ik al schreef: eerst ontvangen, dan uitgeven. Het werd jaar in, jaar uit herhaald in de gemeentelijke jaarverslagen. Zo leest men: *'Over de arme klasse in deze gemeente: geene vooruitgang in de gemeente, vanwege het telkens vestigen van arbeiders alhier.'* Ze kwamen om werk dat ze niet vonden, zeker niet op boerenplaatsen in de winter. Heel slecht was wel het jaar 1879 wanneer men leest: *'De toestand der behoeftige klasse gaat in deze gemeente meer achter- dan vooruit vanwege de natte zomer en het gebrek aan werk.'*

Viel men buiten de christelijke kaders en had men geluk dan hoorde men tot de ruim dertig bedeeden van gemeentewege die in Maartensdijk gemiddeld zo'n 43 gulden per jaar ontvingen. Gewone, 'christelijke armen' waren aangewezen op de kerkelijke hulpverlening. Daarover hierna meer.

Voor de honderden armen was het levensuitzicht tijdens het korte bestaan van gemiddeld dertig tot veertig jaar slecht. De sterfte was hoog, vooral onder de kinderen. Menige boreling kreeg niet eens de kans om te leven. In 1887 was één op de twaalf bij de burgerlijke stand aangegeven doden een kind dat levenloos geboren was. Hierna volgt een verklaring voor de dood van een aantal van die *'levenloos geboren'*.

Matig was de gezondheidstoestand van velen. Tussen 1880 en 1890 werden in Maartensdijk een aantal gevallen van difterie en dysenterie aangetroffen. Misschien hadden ze te maken met het smerige drinkwater. In 1883 berichtte de inspecteur van het geneeskundig staatstoezicht, Verspijck over Maartensdijk:

*'Reeds vroeger is door mij medegedeeld, dat het drinkwater in Uwe gemeente over het algemeen slecht en nadelig voor de gezondheid der gebruikers is en heb ik gewezen op de noodzakelijkheid dat*

*daarin werd voorzien. Een ingesteld scheikundig onderzoek had mij dit geleerd en een onlangs ontvangen schrijven van den geneesheer Dr. Van Hengel, die gedurende eenige tijd in Uwe gemeente als geneeskundige praktijk uitgeoefend heeft, bevestigde dat hij waarnam dat door uitwassching eener wond met drinkwater ... eene aderontsteking ontstaan was... Indien het water een zoo nadeeligen invloed uitoefent bij eene eenvoudige aanraking, hoeveel te grooter moet het nadeel niet zijn, wanneer het voortdurend wordt gedronken.'*

Het is duidelijk dat deze wantoestanden tot ziekte-uitbarstingen moesten leiden. En dat gebeurde ook. Tyfus, difterie en ook longaandoeningen als tering treden regelmatig op in Blauwkapel, Westbroek, Maartensdijk en Achtienhoven. Opvallend is het, dat in Westbroek nogal eens ziekten van de longen voorkomen en in Maartensdijk ingewandsaandoeningen. In sommige jaren - b.v. rond 1880 - wordt er heel hevig gestorven: de gemiddelde leeftijd ligt dan jaren onder het provinciaal gemiddelde, in een jaar (1880) op 33 jaar tegen 35 provinciaal, in een ander jaar (1877) 32 tegen 37 (Over het voorkomen van deze ziekten en de gezondheidstoestand meer in bijlage 2.)

Toch was Maartensdijk niet echt ongezond, omdat men doorgaans ouder werd dan de gemiddelde bewoner van het gewest. Dat gold echter niet voor een groep: kinderen en baby's van een jaar en jonger. In een reeks van jaren behoort alle sterfgevallen 40 tot 50% tot die groep, terwijl in diezelfde jaren gemiddeld in de provincie vele procenten minder kinderen sterven. Opvallend is dat veel van deze kinderen uit Westbroek komen.

De door Verspijck genoemde dokter Van Hengel was niet 'zomaar' een arts: hij was de beroemde medicus die in Nederland toentertijd de noodklok luidde over de ongehoord slechte gezondheid van zeer vele fabrieks - en plattelandsarbeiders. Waarschijnlijk naar aanleiding van bovengenoemde brief veranderde wat in Maartensdijk: In 1883 werd er op het schoolplein een motorpomp geplaatst voor water (welke in ieder geval tot in de jaren negentig functioneerde). Men leest in de Maartensdijkse gemeenteverslagen nadien jaar in jaar uit: *'De motorpomp staande op het schoolplein voorziet in eene grootte behoefte en levert zeer goed drinkwater.'*

Ik heb niet kunnen nagaan, of de sterfte door beter water terugliep; het lijkt echter een goede mogelijkheid. Zeker is, dat tegen het eind van de eeuw, de armoe wat moet zijn afgenomen. Vanaf de jaren zeventig tot de jaren negentig van de negentiende eeuw werd de Nederlandse landbouw geteisterd door de grote landbouwcrisis. Dat deze afliep tegen de eeuwwende, is ook in Maartensdijk te zien. Vele, soms heel aardige tekeningen bij bouwaanvragen in het gemeentelijk archief laten nogal wat nieuwe boerderijen en arbeiderswoningen zien. Daaruit komt het beeld naar voren van een in ieder geval verbeterde huisvesting.

## **Over zuigelingen**

Want dat de huisvesting tot dan toe niet best was, blijkt ook uit allerlei andere bronnen. Van Hengel informeert ons daarover in zijn '*Geneeskundige Plaatsbeschrijving van Gooiland*', waarin hij zeer waarschijnlijk ook uitging van Maartensdijkse toestanden. Het boek stamt uit 1875. Hij schrijft daarin over het lot van baby's in arme milieus. Om de verzekeringspremie van begrafenisfonds te incasseren liet men nogal eens zuigelingen zonder meer dood gaan.... En naar Van Hengels vermoeden bood men soms opzettelijk de helpende hand bij het sterven. Een gruwelijke praktijk. Van Hengel schrijft over deze arme kinderen:

*'De kraamkamer is een klein, donker vertrek, met een steenen vloer, eene stinkende petroleumlamp verspreidt daarin een spookachtig rood licht. De warmte komt van eene potkachel waarop de etenspot staat, terwijl op de platte pijp een ketel aan het stomen is. De stank, die dat koken veroorzaakt, wordt nog overtroffen door de benauwde lucht de zwavelachtige kooltjes van de testen der buurvrouwen en van het komfoortje dat dienen moet om het bakergoed uit te wasemen. Weinig moeders in dezen (armen) stand geven de kinderen de borst. Kunnen de moeders zoogen, dan doen zij dit andere kinderen (uit de welgestelde milieus), daartoe door de ruime beloning verlost die eene min (of voedster) verdienen kan: f. 4,-- in de week (en daarenboven het overloedige eten en drinken, dat zij ten huize van het pleegkind krijgen) als loopmin, of f. 120,-- in het jaar als vaste min ... Schreeuwot het kind van een arme dan krijgt het de flesch, en helpt dit dan niet, dan krijgt eene prop in den mond geduwd. De dot bestaat uit een lapje katoen of linnen, waarin de moeder een stukje uitgekauwd brood met wat suiker doet: daaromheen wordt vervolgens het lapje geslagen dat daarna met een draad vastgebonden wordt. Zulks een moorddadig ding draagt den naam van Keesje, dotje, poppie of lurkie ... Het kind is (de eerste zes maanden) alleen om gedoopt te worden eens buiten de deur geweest en is sedert dien dag steeds in de woonkamer met haar bedorven lucht te vinden.'*

## **Liefdadigheid**

De in de jaren negentig van de negentiende eeuw verbeterende omstandigheden staken schril af bij de slechte positie van veel Maartensdijkers de decennia tevoren. Illustratief is in dit opzicht de opgave '*rakende de instellingen van weldadigheid in de gemeente Maartensdijk*' van omstreeks 1850, zeg: het overzicht van kerkelijk '*zorg-instellingen*' en van de '*hulpverleningsinstanties*' van de voormalige gemeente. Als eerste wordt genoemd de Hervormde Diaconie. Haar doel: '*het verlenen van onderstand aan behoeftigen tot de Hervormde Gemeente aldaar behorende*'.

De criteria voor steun waren ongedefinieerd, maar zoals het overzicht zegt: '*doelmatig*'. De steun bestond uit huur, eten, geld en soms een woning. De toestand van de '*ondersteunde*' was slecht. Het blijkt uit het volgende citaat:

*'(Die toestand) Achteruitgaande... hetgeen is toe te schrijven, vooreerst aan de mislukte oogsten van 1845 en 1846 aan onderscheidene sterfgevallen van vaders en moeders van talrijke*

*huisgezinnen uit den dagloonersstand, en aan de vermeerdering der bevolking in het algemeen, zonder dat de middelen van verdienste voor deze klasse van inwoners in dezelfde mate vermeederen.*

De arme moest meer doen dan slechts braaf wachten op de steun. De kerk stelde immers zekere eisen: *'De instelling oefent een weldadige invloed uit op den zedelijke toestand der armen omdat zij regt op onderstand uitsluit (en bij) ... Luiheid en zedeloosheid weert'*. Minder opgewekt rapporteerden de Maartensdijkse gemeentebestuurders over de katholieke armenzorg.

*'Bij den sluijer der geheimzinnigheid welke er over de handelingen van dit armbestuur verspreid ligt, daar hetzelfde in het laatste jaar in het geheel geene en vroeger hoogst gebrekkige en onvolledige opgaven aan het burgerlijk armbestuur inzond, heeft het gemeen tebestuur geene genoegzame kennis van zaken om hier iets van het doel en den inwendigen toestand te kunnen zeggen'*.

Maar ondanks het toegegeven gebrek aan inzicht was het oordeel van de gemeentebestuurders wel negatief, omdat ze meenden, dat de katholieken hun armen slecht verzorgden:

*'tot bewijs kan strekken zekere Gradus Giezen, een grijsaard, door ouderdom buiten staat om iets te verdienen en sedert 25 a 50 jaren inwoner dezer gemeente en is de Roomsche Kerk buiten Witte Vrouwen parochierende, welken persoon door het Roomsche armbestuur genoegzaam aan zijn lot is overgelaten en daarom uit de Burgerlijke gemeentekas geholpen'*.

Wat de (protestantse) bestuurders van Maartensdijk er niet bij vertelden, was, dat katholieken nog steeds gediscrimineerd werden in 1850. Ze vormden in Nederland een groep die pas vanaf 1853 aan de eigen emancipatie mocht en kon gaan werken.

De overheid deed weinig aan liefdadigheid. Dat was een taak voor de kerken. Zelfs de ergste armoe was op zichzelf nog geen reden voor gemeentelijke hulp. Door ondoordacht gegeven steun, meende men in Maartensdijk, werd de gezondheid van gemeentelijke financiën bedreigd, althans omstreeks het midden van de vorige eeuw. Alleen zij die van de kerk zelf geen steun kregen werden spaarzaam geholpen. Soms echter werd op bijzondere wijze geholpen. Zo waren er in onze voormalige gemeente vier scholen, waar behoeftige kinderen werden onderwezen.

*'De min gunstige toestand der Gemeentefinanciën is oorzaak, dat het onderwijs tot een bepaal getal kinderen moet beperkt blijven.... [Er blijven] eenige kinderen van het onderwijs verstoken... Uit de gemeentekas wordt jaarlijks ruim 100 gulden aan het onderwijs ten koste gelegd. Zooveel mogelijk wordt doordoor bevorderd het algemeen maatschappelijk belang.... En het bijzonder belang van het aankomend geslacht'*.

Verbetering van de situatie was alleen mogelijk door '*eene vermeerderingn der inkomsten of vermindering der uitgaven van de gemeentekas*'. De kerk mocht de rest of liever de hoofdmoot voor zijn rekening nemen.

Het zou lang duren eer verandering optrad. Lang deed de Maartensdijkse overheid bijvoorbeeld niets aan huisvesting van de werkman en '*mingoeden*'. Omstreeks 1920/1921 kwam in dit dorp de Woningstichting Maartensdijk van de grond. Voor het eerst treft men in de Maartensdijkse gemeenteverslagen enige bemoeienis met de sociale woningbouw. Voor de bouw van 20 arbeiderswoningen - vermoedelijk betrof het hier woningen aan de Molenweg - stond de voormalige gemeente garant door de verschaffing van gelden ten bedrage van 13.720 gulden. Deze huizen moesten kennelijk lang mee, want de aflossing werd uitgesmeerd over een periode van 50 jaar voor de gebouwen en 75 jaar voor de grond.

## **Het milieu**

De zorg voor de menselijke en natuurlijke omgeving, de strijd voor duurzaamheid en milieubewustheid komt sommigen voor als eigentijds, bijna uitsluitend eigentijds. De werkelijkheid is anders. Een eeuw geleden richtte men zich ook al op een leefbare omgeving. Hierna volgen een paar voorbeelden.

In het gemeentelijke Maartensdijkse jaarverslag van 1896 leest men dat '*Mestverzamelingen ... zooveel mogelijk [werden] geweerd*'. Andere informatie komt uit de hinderwetvergunningaanvragen van een eeuw geleden. Een zekere Reurink mocht niet zomaar zijn '*stoomgraanmolen*' beginnen in 1895. Eerst moest de voormalige gemeente zich eens over het geval buigen. Hetzelfde gold in 1920 voor een motorzagerij aan de Maartensdijkse Kerkdijk (zoals de Dorpsweg toen heette), de smederij van K.A. de Ridder in 1922 en één van de eerste bezinepompen in Maartensdijk, tegenover het gemeentehuis, waar vanaf 1922 '*autoline*' te verkrijgen was.

Het was allemaal tamelijk kleinschalig. Industrie was nog niet echt, en de boer werd nog niet als een bedreiger van het milieu gezien. Pas de twintigste eeuw zou de voormalige gemeente Maartensdijk wat moderne nijverheid van enige omvang krijgen, zoals de '*Eskem*', de '*Eerste Stichtse Kopergieterij en Metaalwerkfabriek*' in Groenekan van 1918, op de plaats van het latere pakhuis van Laméris. (In 1930 werkten bij de Eskem zo'n honderd mensen).

## **Isolement? Geen isolement**

Evenmin als geborgenheid en een ydillisch plattelandsleven bood Maartensdijk bescherming tegen het grote leven buiten de gemeentegrenzen. Van echt isolement kan men daarom niet spreken.

Vanaf 1835 liep immers door de voormalige gemeente Maartensdijk de verharde tolgeweg van Hilversum naar Utrecht. Zeker is, dat er tussen 1835 en 1874 jaarlijks vele duizenden boerenkarren en zware wagens reden. Gemiddeld kunnen dat er zo'n 10.000 zijn geweest: ruim 300 per dag. Daaronder waren ook militaire wagens, op weg van en naar de forten onder Utrecht. Fort Voordorp was een belangrijk onderdeel van de nationale verdediging. Het werd gebouwd in de jaren 1867-1870 en herbergde in de loop der jaren vele militairen, onder anderen in de mobilisatiejaren 1870-1871 en 1914-1918. Imposant waren zijn kanonnen met een bereik van zes-en-een-halve kilometer in 1879. Daarnaast waren er de forten Blaucapel en Ruigenhoek.

Of deze tolgeweg het dorpsleven voorzag van stimulansen van buitenaf is de vraag. In ieder geval kwamen langs die weg de land- en veenarbeiders die men nodig had, binnen. Zeker is ook, dat de voormalige gemeente de weg vanaf 1884 in handen had en er tot 1920 redelijk op verdiende. Dat gold nog meer voor de tolpachters, die een vorstelijk inkomen genoten, soms van tienduizenden guldens per jaar. Zeker is ook, dat 'het dorp' niet altijd genoeg nam met deze vorm van lokale wegenbelasting: we zagen het hiervoor.

Evenmin als de tolgeweg stemde de spoorweg Hilversum-Utrecht alle inwoners tot tevredenheid. Er werd actie ondernomen tegen het *'groot gevaar voor schromelijke ongelukken'* dat de in 1863 geopende spoorlijn met zich mee zou brengen. Overheid en burgers protesteerden tegen de komst van het spoor. Maar nog zwaarder woog het boerenverzet: onvoldoende afrastering kon zorgen voor ongelukken met vee en deed dat in werkelijkheid ook.

Zeker is, dat ook het spoor het leven van vele Maartensdijkers beïnvloed moet hebben. Omstreeks 1880 reisden er jaarlijks al ruim 18.000 mensen per spoor vanuit de voormalige gemeente naar elders. Enige jaren later zouden dat er al 25.000 zijn. Wat later werd er gespeeld met de gedachte aan een stoomtram. Als deze er gekomen zou zijn, dan zou de voormalige gemeente Maartensdijk één van de beste van openbaar vervoer voorziene plaatsen in de negentiende eeuw geworden zijn.

De spoorlijn deelde de voormalige gemeente niet alleen maar simpelweg in tweeën -zoals de huidige A27 - de opvolger van de historische tolgeweg - en het spoor Hilversum-Utrecht. Ze verbond haar ook met de buitenwereld. Met Utrecht en verderweg nog. In de coupé's namen buitenman en forens plaats. Hun reislust bevorderde het economisch leven in de vier dorpen van de voormalige gemeente Maartensdijk. En wat men ook van de tolgeweg aan nadeligs kan zeggen, anders dan de A27 nu, bracht deze weg - naast alle hinder voor de dorpelingen - voor de gemeenschap uiteindelijk geld in de overheidskas.

### **Het einde van de negentiende eeuw: veranderingen kondigen zich aan**

Aan het eind van de negentiende eeuw werden het dorp Maartensdijk, zoals al bleek, welvarender: spoor en tolgeweg zorgden daar voor. Ook het einde van de landbouwcrisis



speelde een rol. Zo beschouwd stond Maartensdijk een eeuw geleden voor een nieuwe toekomst. Dat het dorp zijn grootste uitbreiding bereikte in een tijd dat er in Maartensdijk geen station meer zou zijn, kon niemand dromen omstreeks 1890/1900. Het waren echter niet alleen sociaal-economische veranderingen die ruim een eeuw geleden zichtbaar werden.

## **Kleine Luyden**

Toen de gereformeerden zich in 1886 losmaakten van de Hervormde Kerk, kregen Kuypers '*kleine luyden*' in het dorp Maartensdijk een eigen onderkomen: van 1886 tot 1892 diende de boerderij van de gebroeders Doornenbal, de '*Ijzeren Mortier*', aan de Dorpsweg als kerkgebouw. De oude Kerkdijk was zo '*Kerkendijk*' geworden. Ook geestelijk was Maartensdijk op die manier niet echt geïsoleerd ten opzichte van de rest van het land. Dat was overigens al gebleken bij de '*Afscheiding*' van de jaren dertig van de negentiende eeuw, toen de christelijk-gereformeerden in 1836 bij zekere Lambertus van Voorst een '*ongoorloofde*' kerkelijke bijeenkomst hielden.

## **Tot slot**

Isolement noch bescherming maakten de kernen van Maartensdijk tot romantische oorden anderhalve eeuw tot een eeuw geleden. Beide bestonden in feite niet, hoe jammer dat misschien ook is voor de dromers over het verleden. Altijd weer waren daar de noord-zuidverbindingen, die arme landarbeiders aanvoerden en boeren en burgers naar de stad brachten. Altijd weer was daar de verantwoordelijkheid voor eigen lot. Er was geen recht op steun: hulp was een gift, of deze nu van de kerk of de gemeente kwam. Er is een maatschappij die voor de grootste groepen meer plichten dan rechten kende.

Idyllisch was het leven evenmin: er heersten slechte hygiëne, armoe, grote zuinigheid en bijna onoverbrugbare sociale tegenstellingen. Dat was wat echt bestond, ook al zat er verandering in de lucht. Jammer alweer voor de romantici onder de lezers.

Vergeleken met toen kent onze samenleving vangnetten die een eeuw geleden ongekend waren: armoe en ziekten komen zo als toen niet meer voor. Toch is er één ding, dat - in een andere vorm dan toen - voorkomt en hopelijk voor zal blijven komen: het particulier initiatief in de hulpverlening. Zonder de kerk (na 1886 de kerken) was de Maartensdijkse hulpbehoevende nergens, een eeuw geleden, hoe kritisch men ook staat tegenover het systeem van toen. Zonder goede vrijwillige hulpverlening staat de plaatsgenoot die deze nodig heeft nu feitelijk ook in de maatschappelijke kou, hoe groot de inzet van de (voormalige) gemeente ook was/is. Zo beschouwd staan we in een goede Nederlandse traditie. Wie zijn verleden vergeet of romantiseert, verdoezeld en vergeet zichzelf.

## Bijlage 1.

**Aanvullende gegevens: gezondheid en werk in Maartensdijk (en Westbroek/Achttienhoven), 150 jaar geleden, tegen de achtergrond van provinciale en landelijke ontwikkelingen.**

In 1865 werd door koning Willem III het '*Geneeskundig Staatstoezicht*' ingevoerd, of liever, door het ministerie Thorbecke. Dezelfde Thorbecke die de sociale zorg uit de handen der kerken wilde halen omdat ze niet functioneerde. Dat was in 1854 gebeurd, bij de 'armenwet'.

Thorbecke had enige reden om in 1850 de kerken niet zo te vertrouwen op het punt van aanpakken van de armenzorg. De sociaaldemocratie had nog geen zetels in de volksvertegenwoordiging. Het was een liberaal die in 1874 de eerste stap zette met zijn wet op de kinderarbeid: de beroemde Van Houten. Het was weer een liberaal - Goeman Borgesius - die in 1886 een voorstel deed om arbeiders-ellende te onderzoeken via een parlementaire enquête. Het verhaal over de veenarbeiders is bij dat onderzoek opgetekend. Pas in 1891 hield Kuyper zijn beroemd geworden verhaal bij het "*Eerste Christelijk Sociaal Congres*". En met Talma zijn we al verder in de 20e eeuw beland.

De verbetering van wonen en leven voor de lagere klassen had ook langs andere wegen een aanvang genomen. Steeds meer waren smerigheid en kleinbehuisdheid als vijanden van de volksgezondheid opgevallen. In Amsterdam waren in 1874 5000 kelderwoningen ('*holen en hokken*', zei de bekende arts Sarphati.) De overbevolking werkte het ontstaan van ziekten in de hand. In 1902 trad de woningwet in werking - onder Kuyper als minister-president. Binnen een halve eeuw zouden 50.000 woningen onbewoonbaar verklaard worden. Talrijke epidemieën deden een roep om schoner water opgaan: we zagen het in Maartensdijk. De waterleiding kwam in Utrecht pas omstreeks 1883.]

Los van levensbeschouwing of politieke voorkeur was het proces van verbetering van de volksgezondheid onomkeerbaar, uiteindelijk ook voor Maartensdijk, waar de ergste medisch-sociale en sociale wantoestanden omstreeks 1890 achter de rug zijn. Hoe weten we over die toestanden? Via de verslagen van het al genoemde '*geneeskundig staatstoezicht*.'

Dit '*toezicht*' begon in 1866 te rapporteren. En van de honderden gemeentes worden er steeds een aantal gerapporteerd als '*slechte voorbeelden*', met hun open riolen, vuile sloten, gore fabrieken. Het zou een misvatting zijn te denken dat Nederland toen minder vervuild zou zijn dan nu. Onder de herhaaldelijk op het matje geroepen gemeenten komt ook Maartensdijk voor: in de jaren 1866 tot 1883 acht maal. Het gaat over een reeks misstanden. Ter aanvulling op de de hoofdtekst kan men ze hierna lezen.

***Verslagen aan den Koning van de bevindingen en handelingen van het geneeskundig staatstoezigt [selectie uit de jaren 1866-1883]***

**1866:** Te Maartensdijk werd het veelvuldig voorkomen van klierziekte opgemerkt, *'welke ziekte aldaar in de laatste jaren toegenomen schijnt te zijn.'*

**1868:** Achttienhoven en Westbroek. *'Deze gemeenten liggen grotendeels op een derrie-veenachtigen grond, voor een klein deel op klei, boven A.P. Zij bevatten veenderijen en meer weidan bouwland. Vele woningen zijn niet zeer geschikt. Er wordt geen toezigt op de voedingsmiddelen gehouden dan alleen op brood. Het drinkwater is deels wel- deels slootwater. Er zijn geen riolen: de secreten staan meest op putten: sommige zijn slecht ingericht. Vooral te Westbroek zijn vele vuile slooten, groote mesthoopen - nabij de huizen en gebrekkige afvoer van water en vuil. De school staat vlak bij de kerk op een hellend terrein; het van de kerk afstroomende regenwater maakt de school vochtig. De afmetingen van het schoolgebouw zijn vrij voldoende, maar de plaatsing van deur, ramen en luchtgaten aan de zuidzijde geeft aanleiding tot veel ongerief. Het schoolbord is valsch verlicht en de kinderen moeten met den rug naar het licht gekeerd zitten en zich veelal half omdraaijen bij het lezen en schrijven. Een en ander heeft een nadeeligen invloed op hun gezichtsorganen en hunne houding. Tusschenpoozende koortsen zijn in die gemeenten niet zeldzaam.'*

**1871:** In december 1871 zonden de Gedeputeerde Staten van Utrecht een brief aan *'den adjunct-inspecteur om advies'* (terzake van) *'eene aan dat Collegie ter goedkeuring aangeboden 'Verordening van gezondheidspolitie, den 24sten November 1871 vastgesteld door den gemeenteraad van Maartensdijk'*. Daarin werd schriftelijk betoogd, dat nog het een en ander aan de voorschriften dier verordening ontbrak.

**1872:** Het nieuwe schoolgebouw te Blauwkapel, gemeente Maartensdijk, gaat aan hetzelfde euvel mank als dat te Oud-Loosdrecht (slechte ventilatie). *'Ook de privaten lieten te wenschen over.'* Aan het gemeentebestuur werd verbetering aanbevolen. *Op den slechten toestand van het gebouw der openbare Lagere school te Maartensdijk was het gemeentebestuur meermalen gewezen, ook door het schooltoezigt. Aan den aandrang tot verbetering werd dit jaar gevolg gegeven.'*

**1878:** Te Maartensdijk *'bestaan op zeer korten afstand van de huizen menigvuldige vuile sloten, op wier reiniging en schouwing werd aangedrongen; het gemeentebestuur beloofde, dat zulks bij verordening zou worden geregeld.'*

**1879:** Het gemeentebestuur van Maartensdijk blijft nog steeds in gebreke de toegezegde verordening op reiniging en schouwing der slooten vast te stellen (zie verslag 1878, bladz. 241). *'Aldaar werd evenwel, toen in eene woning, waarbij de waterput en de mestvaalt naast elkander lagen, typhus ontstond, de mestvaalt op aandrang van het gemeentebestuur opgeruimd.'*

[Extra invoeging: (1879, gemeenteverslag Maartensdijk) *'De toestand der behoeftige klasse in deze gemeente gaat meer achter- dan vooruit vanwege de natte zomer en het gebrek aan werk.'*

**1880:** *'Niettegenstaande te Maartensdijk eene verordening, om het vervuilen van slooten tegen te gaan, bestaat, werden zij aldaar nog in menigte, zelfs in de kom der gemeente, als ware modderpoelen aangetroffen.'*

**1880:** *'Toen uit de sterftelijst aan den geneeskundigen inspecteur bleek, dat in eene woning te Achttienhoven drie kinderen aan kinkhoest waren overleden, werd het gemeentebestuur op de wenschelijkheid gewezen, om tegen de verspreiding dier ziekte maatregelen te nemen.'*

**1880:** *'De eenige openbare Nortonpomp te Maartensdijk, waar het drinkwater over het algemeen slecht is, werd door den inspectie defect aangetroffen. Met goed gevolg werd op eene spoedige herstelling aangedrongen.'* [Een nortonpomp is een diep geslagen buis waarmee water door druk tussen de aardlagen omhoog wordt geperst.]

**1883:** Te Maartensdijk werd op verzoek van den burgemeester een onderzoek ingesteld *'naar de reinheid, die zeer veel te wenschen overliet. Er zouden maatregelen genomen worden om de nabij woningen aanwezige varkenshokken, mestvaalten, stinkende slooten enz., te doen opruimen of reinigen. Verder zouden worden aangeschaft eenige ijzeren tonnen, eventueel te gebruiken in huizen, waarin choleralijders mochten voorkomen.'*

(Extra invoeging, uit gemeente-archief: (inspecteur van het geneeskundig staatstoezicht in **1883:**)

*'Reeds vroeger is door mij medegedeeld, dat het drinkwater in Uwe gemeente over het algemeen slecht en nadeelig voor de gezondheid van de gebruikers([is en heb ik] gewezen op de noodzakelijkheid dat daarin werd voorzien. Een ingesteld scheikundig onderzoek had mij dit geleerd en een onlangs ontoangen schrijven van den geneesheer Dr. van Hengel gedurende eenigen tijd als geneeskundige praktijk uitgeoefend heeft [Van Hengel was in feite "waarnemend gemeente-geneesheer, met vergoeding van reiskosten", zonder salaris], bevestigde [dat hij waarnam] dat door uitwassching eene wond met drinkwater ... eene aderontsteeking ontstaan (was) ... Indien het water zoo nadeeligen invloed uitoefent bij eene eenvoudige aanraking, hoeveel te grooter moet het nadeel niet zijn, wanneer het voortdurend wordt gedronken.'* (In 1883 kwam er ook, zoals hiervoor al bleek, een motorpomp op schoolplein; deze was tot in jaren negentig werkzaam en leverde goed drinkwater.)

## **Sociale maatregelen**

Het hiervoor behandelde 'grote sterven', deze ziektes: ze maakten deel uit van de bekende negentiende-eeuwse "Sociale Quaestie". Wat deden de kerken en de wereldlijke overheid in Maartensdijk aan deze ook op plaatselijk niveau de kop opstekende sociale kwestie? Want zeker is, dat Maartensdijk, Westbroek en Blauwkapel veel arme land- en veenarbeiders kenden. Zeker is ook, dat men bij de gemeente op het terrein van milieu-beleid traag was, we zagen het. Op het terrein van sociale steun was men geneigd alles aan de kerken, de

hervormde vooral, over te laten. En deze gaf alleen maar steun aan oppassende kerkleden, pakte de armoe niet structureel aan, zoals al hiervoor bleek.

## **Bijlage 2: over woonomstandigheden, werk en gezondheid van veenarbeiders op het Utrechtse platteland in de 19<sup>e</sup> eeuw**

**Hierna volgt een ondervraging door de de enquetecommissie inzake de 'Sociale Quaestie' uit 1887:**

(Over de woningen) *Zijn die nogal geschikt?*

Zij zijn van hout met pannen- of rietendak.

*Het zijn dus geen aarden hutjes?*

Neen; en van boven zijn er een of twee gaten in voor de rook. Het vuur brandt in het midden zo maar op de grond; de as wordt geregeld verwijderd; daarvoor betalen wij aan een jongen een cent per week.

*Wat hebt gij voor ligging?*

Wij liggen op wat stro. Wij nemen een deken mee en krijgen nog een deken of paardendek van de baas; andere bazen - want dit is overal niet hetzelfde - verstrekken linnen zakken.

*En wat is uw menage?*

Hoofdzakelijk pannekoeken, maar ook bonen en wat spek. Er staat een pot met beslag naast het vuur en dan wordt het werk zowat verdeeld. De een bakt pannekoeken en de ander maakt weer bonen klaar. (...)

*Kunt gij het in die tenten dus nogal vinden?*

Ja dat gaat. In het voorjaar is het er echter wel eens bar koud vooral 's nachts als het vuur uitgaat. Het is mij wel gebeurd dat ik bibberend opstond om het vuur nog eens weer aan te maken. Er komt dan veel kou door de naden tussen de planken.

*Blijft gij in de regel gezond bij de veenarbeid?*

Jawel.

*Het werk duurt dan ook niet het gehele jaar?*

Neen, een week of wat, maar ik bevind mij bij het tegenwoordige werk beter dan bij de veenarbeid; als ik daar zes weken geweest ben heb ik er al genoeg van.

*Onder de veenarbeiders zijn er wel die het lang volhouden?*

Ja, maar er zijn er veel die lam en krom daarheen strompelen. Wij hebben bij ons een man die al jaren bij onze veenbaas is, maar hij kan eigenlijk niet meer. In de tijd dat de veenarbeid plaats heeft, is er bij de boer niet veel te doen. Als ik bij de boer een goede daghuur kon verdienen dan bleef ik thuis, want de veenarbeid is zwaar werk. Als ik aan het maaien ben heb ik het veel beter; dan slaap ik ook in een tent, maar dan in een linnen tent, daar breng ik hooi in zoveel als ik wil. Het is schoon werk en goed voor de gezondheid. In de tent op het veen rookt het, dat men elkander niet zien kan zodat men geel van de rook wordt.

*Hebt gij in uw woning behoorlijke gelegenheid om te slapen?*

In mijn woning zijn twee bedsteden; ik slaap met twee kinderen en de meid ook met twee.

*Hebt gij in de trekkerstijd wel aan koorts of andere ziekten geleden?*

Niet veel; ik ben wel ongesteld geweest, maar niet erg; ik heb een sterk gestel.

*Hebt gij wel last gehad van het zwellen van de handen door het zware werk?*

Neen, ik heb wel last gehad van open handen; men kan door het veen de handen niet goed schoon krijgen en dan barsten zij met wreed weer.

*Hebt gij nog iets bij te voegen? Dat het natuurlijk een grote verbetering zou zijn wanneer de werkmans een beter verblijf had, niet zoveel koude moest lijden.*

### **Bijlage 3: landarbeidersbudget in Utrecht omstreeks 1850**

*'Uitgaven van het gezin van een landarbeider uit de provincie Utrecht in 1852. Gezinssamenstelling: man, vrouw en vier kinderen. Loon: 16,- (maar dat wordt volgens deze opgave lang niet altijd gehaald).*

|   | per jaar | per week |
|---|----------|----------|
| Huur voor een goede woning met tuingrond            | 30,00    | 0,575    |
| 150 roeden gemest aardappelland a 20 cents de roede | 30,00    | 0,575    |
| (zo niet: aankoop van 30 mud aardappelen)           | 45,00    | 0,86     |
| 150 pond twaalfpounds roggebroden a 50 cents        | 75,00    | 1,44     |
| Gort, rijst, meel enz                               | 15,00    | 0,29     |
| 52 pond zout f 8 cts.                               | 4,16     | 0,08     |
| 25 pond koffij                                      | 9,75     | 0,19     |
| Gebrande siroop                                     | 0,60     | 0,01     |
| Garen, band, voor herstel van kleding               | 10,00    | 0,19     |
| Boter en vet  | 15,00    | 0,29     |
| Zeep  | 10,00    | 0,19     |
| Aankoop en voeding van een varken                   | 35,00    | 0,675    |
| Zoete en gekamde melk                               | 7,56     | 0,145    |
| Geneeskundige behandeling                           | 9,00     | 0,175    |
| Brandstoffen  | 15,00    | 0,29     |
| Kleding   | 40,00    | 0,77     |
| Totaal  | f 306,07 | f 5,88   |

*Roede: lengtmaat en landmaat; hier waarschijnlijk 14m<sup>2</sup> (er gaan dan 700 roeden op een ha). Alleen als de landarbeider er in slaagt om een stuk grond te pachten voor de verbouw van aardappelen, kan hij binnen zijn budget blijven. Als hij gedwongen is om zijn aardappelen te kopen, ontstaat er meteen een tekort van 17 cent per week.'*

[Bron :F. H.C. Drieling, 'Verslag over den toestand der arbeidende klasse in de provincie Utrecht', in: *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek*, VIII, 1853, p. 413.]